

A FELOLVASÓ

*Bernhard Schlink: The Reader (A felolvasó)
Németből fordította Carol Brown Janeway
Vintage Books, Random House Inc., New York,
1997. 218 oldal*

Néhány évvel ezelőtt szociológia szakos hallgatóimmal a narratívaelemzés módszertanára épülő társadalomtörténeti szemináriumot szerveztünk, amelynek tárgya családjaink második világháborús élményanyagának feldolgozása volt. Közös munkánktól azt reméltük, hogy beszélgetéseink anyaga kapaszkodókat kínál majd annak a valamennyiünket izgató problémának a megfejtéséhez, hogy miből táplálkoznak a makro- és mikrotörténelemírás között időről időre élessé váló feszültségek, illetve mivel magyarázható, hogy napjaink „rendszerelváltó” nekibuzdulásában e feszültségek nemhogy oldódnának, hanem inkább mindegyre mélyülni látszanak?

Minden kezdeti lelkesedés és őszinte kíváncsiság ellenére a vállalkozás néhány hónap után kudarcba fulladt. Az történt ugyanis, hogy magántörténelmeink hasonlóságainak és különbségeinek értelmezése közben az egyéni emlékképek egyre inkább „átforrósodtak”, és mély politikai tartalommal telítődtek, a szeminárium pedig a politikai mezbe öltöztetett indulatok küzdőterévé vált. Noha elvileg mindannyian a pluralista véleménynyilvánítás őszinte és elkötelezett hívei voltak, diákjaim számára a „megszemélyesített” helyzetekben szemlátomást megoldhatatlan feladatot jelentett, hogy az ítélezést elkerülő higgadt elemzéssel pillantsanak rá a Don-kanyari történetekre éppúgy, mint a mauthause-niekre, és hogy egymás elbeszéléseinek hallatán ne „kisebb” és „nagyobb” történelmi tragédiák és bűnök „igazságos” rangsorának kialakítására törekedjenek, hanem „mindössze” a megértésre. Indulat feszítette beszélgetéseink lassan automatikus „tabuképzésbe” csaptak át – ezek a késői unokák elődeik történelmi, politikai kényszerlépéseinek „átugrásával” igyekeztek a csoporton belüli haveri és kollegiális kapcsolataikat megvédeni, de egyúttal elejét venni annak is, hogy e kapcsolatok a felszines diákársi jó viszony határain túllépjenek. Kemény mondatokban adtak hangot ama meggyőződésüknek, hogy bár jól tudják

ők is, hogy a mai magyar társadalomban sokféle igazság van, ezeknek az igazságoknak legjobb egymásról tudomást sem venniük – ki-ki éljen a magával egyívásúak között, ahol nem kell küzdenie a maga igazáért, ahol az maga „az” evidencia.

Ez a kaland kicsiben híven leképezte a társadalmi nagy kalandot: tudjuk, a szólásszabadság joga nem teremtett dialógust, s ha az elmúlt tíz évben igazságaink ütköztek, az a tisztázáshoz és egymás jobb megértéséhez nemigen vitt közelebb. Többnyire az ellenkezője történt: az igazságok szembesítése egyre megkeseredettebb acsarkodáshoz vezetett, indulatokat és kölcsönös előítéleteket keltett. Pedig tíz évvel ezelőtt, a „nagy kimondások” idején még abban reménykedtünk, hogy végre valahára most majd máshogy lesz: mögöttünk a tabucsínáló régi rendszer, mögöttünk a cenzúra – amelyben éveken át a ránk kényszerített öncenzúra legfőbb kiváltó okát láttuk –, mögöttünk a véleményekért büntető rendőrség, mögöttünk a félelem. A reménykedés azonban csupán percekgig tartott. Jöttek a megtorlásokat és a többiekénél nagyobb kárptólásokat követelők, és megkezdődött az igazságok (csata)sorba állítása, újraeledt a félelem, és visszatért a féligazságokra épülő beszéd divatja. Im máron szabadon. Korlátozások és büntetések nélkül. Csakhogy mindez újabb igazságtalanságoknak, méltánytalanságoknak és sérelmeknek adott tápot – szavakban és a szavakat követő tettekben egyaránt.

E keserű tapasztalatok közepette sokszor tettem fel magamnak a kérdést: ha nálunk nem megy a történelmi sérelmek feldolgozása, ha nálunk nem tud egymással szót érteni csendőrunoka és a koncentrációs táborból hazakeveredett zsidó ügyvéd unokája, akkor mi lehet ott, ahol a „főbűnök” alanyai élnek? Mi történhet ott, ahol ma SS-tisztek unokái osztják meg kollégiumi szobáikat egykori NDK-s STASI-ügynökök unokáival, haláltáborok felügyelőinek leszármazottai keverednek barátságba, munkakapcsolatba a táborokból csodával határos módon megmenekült asszonyok és férfiak honi és külföldre szakadt gyermekeinek gyermekeivel? Tudnak-e vajon ők beszélgetni? Ha tudnak, mi a titkuk? És hogyan lehet (túl)élni, ha nem tudnak?

Sokféle történetet hallottam erről. Tudtam, hogy 1968 annak idején tisztítóútként dobta

fel a kérdést – az egyéni és kollektív bűnök és bűnhődések kérdését. Tudtam azt is, hogy a lázadó baloldali nyugatnémet fiatalok számára '68 igazi tartalma a szülők nemzetiszocialista múltjával való szembenézés volt. Tudtam és tapasztaltam, hogy a múlttal való szélsőséges szembefordulás radikalizálta a jelent – a Bader–Meinhof-csoport nevével fémjelzett német terrorizmus aligha érthető meg annak szociálpszichológiai melegágya, a „kollektív bűnösség” el nem évülő önvádját szélsőséges módon újrafogalmazó német '68 nélkül. De hát '68 óta egy újabb nemzedék nőtt fel, és ráadásul Németország két fele – a bűn kimondásának katarziszt átélt lázadó '68-as nyugatnémetek és a fasizmust tabuvá változtató NDK-sok két világa – egyesült. Mi született, mi születetett ebből?

A kérdéstről olvastam újságcikket, szociológiai beszámolót és okos kultúrfilozófiai elemzést – megnyugtató választ azonban sohasem kaptam arra, amit igazán kérdeztem: hogyan *élte* végig – mondjuk – egy hozzám hasonló helyzetű német értelmiségi, ha a személyes sorsa összefonódott egy volt náciéval? Márpedig ilyen összefonódásra minden esély megvolt: nem náci és náci leszármazottak együtt járhattak iskolába, korcsolyázni, kamaszszelemek köttettek közöttük stb. Mit csináltak, amikor szembesülniük kellett azzal, hogy mégiscsak világok választják el őket egymástól? Szembefordultak-e egymással, vagy megannyi Romeo és Júlia-történet kezdődött közöttük? Megvéltek és közössé tettek-e egymásnak feszülő igazságait, vagy a feldolgozatlan bűnök és vádaskodások mindegyre a tabuképzés és a tabukra épülő élethazugságok ismételtetésének történelmi mókuskerekébe szorítják vissza őket még ma is? – A nagyszabású kérdőíves felvételek és a rájuk épülő okos elemzések bizony nemigen válaszolnak az effajta kérdésekre. A személyes történelmet – ha német – javarészt máig a titoktartás csöndje övezi.

Ezt a feszengő csöndet törte meg Bernhard Schlink *DER VORLESER* (A FELOLVASÓ) című, 1995-ben a zürichi Diogenes Verlagnál megjelent regénye, amely két évvel az eredeti kiadást követően, *THE READER* címmel 1997-ben angolul is napvilágot látott. Az angol nyelvű kiadás nyomán özönleni kezdtek a méltató kritikák, és gyorsan emelkedtek az eladási pél-

dányszámok – a könyv egy csapásra világsiker lett. Carol Brown Janeway kitűnő fordításán túl, ennek minden bizonyonnyal mélyebb történeti, lélektani és kulturális okai vannak.* Merthogy a regény ritka kísérlet egy új diskurzus teremtésére, amely arra invitál bennünket, hogy az emberi életeket ne külső normák és mércék alapján, hanem a saját logikájuk felől igyekezzünk megérteni, és akkor gazdagabbak, árnyaltabbak lesznek erkölcsi ítéleteink is: rájöhethetünk, hogy bárkiből válhat morális hős, ha élete e legsajátabb logikáját hitelesen és konzekvensen végigéli. A könyv telis-tele van az emberi ítélőképességet és a szereplők éazonosságát próbára tevő abszurdításokkal. De ahogy a történet bontakozik, világosan látjuk: ezek az abszurdítások az élet eseménytörténeti abszurdításai, olyan abszurdítások, amelyek bármelyikünkkel megeshettek volna. A szereplők – egyszerű mindennapi emberek

* Magam is angolul olvastam a könyvet. Ez persze lehetne merőben személyes ügy, és szokványosan semmiképpen sem szolgálhatna mentségül arra, hogy recenzióm alapjául a fordításbéli, nem pedig az eredeti változatot választottam. Ebben az esetben azonban a helyzet nem „szokványos”: a könyvet éppen az tette a német nyelvterületen élők önnön történelmükkel folytatott küzdelmének „belügyén” túli általános érdeklődés tárgyává, hogy angol nyelven elbeszélve a történet elvészette közvetlen életrajzi kötöttségét, sőt elveszítette a náciizmusra való közvetlen vonatkoztatását is, és sokkal inkább a magánmorál és a népek történelmi felelősségének ma – a koszovói háború nyomán – élesen újraaktualizált történetévé emelkedett. Olyan történetté, amelyet a jelenkor világtérképét katonapolitikai és gazdasági döntéseivel hosszú távra meghatározó angolszász országok éppen úgy a magukénak érezhetnek, mint tegnapi német ajkú elődeik.

Ez utóbbi mondathoz kapcsolódva hadd tegyek még egy megjegyzést – az itt következők műfajáról. Noha egy világsikerré lett regény méltán tarthat igényt beható esztétikai elemzésre, írásom mégsem ebből a szempontból közelíti meg tárgyát, hanem elsődlegesen annak felettébb időszerű társadalmi üzenete felől. Hiszen a bűn, a bűnösség, az egyéni és a kollektív felelősség ma a régi megállapodásokat „felülíró” társadalmi megvitatása – a hidegháború utáni világban – Kelet és Nyugat öndefiníciójának talán legégetőbb morális problémakötege. Megkockáztatnám, hogy Bernhard Schlink világsikerének egyik titka éppen az, hogy jó történelmi pillanatban és jó történelmi példatárban fogalmazta újra e problematika aktualitását.

– pedig aszerint válnak maguk is abszurdá vagy emelkednek a normális és megbecsülésre érdemes világ tagjai közé, hogy mit kezdenek a sors eléjük gördítette abszurdumaival: a maguk módján igyekeznek „normalizálni” azokat (amihez mindig némi empátia és reflexivitás igényeltetik), vagy „rájátszanak” az abszurdra, és tünékeny (ám távolról sem veszélytelen) örületté korbácsolják fel azt.

A regény első lapjain az abszurdumból még mit sem érzékelünk. A hatvanas évek elején járunk egy közelebből meg nem nevezett, igen békés és megállapodott német városban, ahol egy tizenöt éves gimnazista fiú fertőző májgyulladást kap. Egy szép napon, útban haza az iskolából rosszul lesz, egy ház kapujában nagyot hány, összeesik, és elveszti az eszméletét. Egy hazafelé tartó – nálánál húsz évvel idősebb – asszony talál rá, s mint magától értetődő tennivalót fogja fel a dolgot: rendbe rakja a gyereket, kitakarítja a ház kapuját, majd ölben hazaviszi a remegő fiút, akinek betegségét az orvos azonnali diagnosztizálja. Hónapok az ágyban, majd az otthon négy fala között, míg eljön a nap, hogy már legalább sétára indulhat a beteg.

A lábadozó fiú első dolga, hogy hálája jeléül felkeresse a segítőkész ismeretlen asszonyt. Mikor hazulról elindul, még sejtelve sincs róla, ami néhány perc múlva történik vele: e második találkozásból viharos szerelmi kapcsolat kerekedik. Bár a harmincas évei közepén járó kalauznő és a tizenéves gimnazista életformája igencsak különbözik, mégis hamar kialakítják napi együttléteiknek azokat a rutinjait, amelyek mellett másodlagos lesz a rendelkezésre álló idő mennyisége, az otthonosságot és az intimitást maguk az ismétlődő tevékenységek adják: a fürdővíz elkészítése, egymás rituális megfürdetése, a fiú hangos felolvasásai, az asszony becézetései, az óvatos beszélgetések a közvetlen múlttól, az iskoláról, a munkáról – és persze az egyre „felnőttebb” szeretkezések. A fiú gyorsan felnőtt ebben a kapcsolatban, de életformája továbbra is a városi értelmiségi családból jövő kamaszé – koncentráció a tanulásra, uszodázás és biciklizés a haverokkal, válogatott kulturális programok, szigorú rend szerinti, ám meleg hangulatú családi szertartások reggel, délután és este. Nem csodálkozunk, hogy ő az, akit a titkos napi találkák és az azokat kísérő kis fillentések előbb

kezdenek feszélyezni, mint magányosan élő partnerét, a két évtizeddel korábban egy romániai szász faluból egy szál magában német földre keveredett és azóta is a maga lábán álló Hanna asszonyt. Amikor vagy fél év múltán az asszony egyik napról a másikra eltűnik a színről (megtudjuk: nemcsak a lakásából, hanem magából a városból is elköltözött), magunk is úgy vélekedünk, ahogy a fiú: fantáziában és érzelmeiben lassan kezdte „elhagyni” az asszonyt, aki ezt megérezte, és inkább maga távozott, mint hogy fiatal barátja szakítását kívárja. Értjük Michael tépelődéseit, de különösebben nem érzünk sajnálatot iránta: végül is alig múlt tizenöt éves, amikor az élet egy nagy érzelemmel megajándékozta, s persze túlságosan „tizenöt éves” volt ahhoz, hogy a szerelmet meg is tartsa. Mi, olvasók úgy gondoljuk: első tapasztalatnak nem rossz ez, s van még idő, hogy hősünk kitanulja a dolgát.

Az eseménytörténeti füzér éveket ugorhat itt: ebben a szabályos német középosztályi életben az történik, aminek történnie kell. Michael jó eredménnyel leérettségizik, közben átesik egy-két kamaszszerelmen, mélyebb nyomokat nem hagyó társasági kalandon és pályaválasztási töprengésein. Útja az egyetemre simább nem is lehetne: ahogyan az az ő köreiből, „illik”, a fiatalember elköltözik otthonról, és szülei anyagi támogatásával önálló jogászhallgatói életbe kezd egy másik – a szülővárosához hasonlóan megállapodott és izgalmas nélküli – német kisvárosban. Hanna már csak emlékeiben létezik, meg a halvány bűntudatban, amit a fiú az asszony titokzatos eltűnése miatt érez – az állókép örökre mozdulatlanok és mozdíthatatlanok látszik.

Ebben a mindenoldalú megállapodottságban inkább az intellektuális kíváncsiság, mintsem valamifajta politikai választás hajtja hősünket egy kísérleti tantárgy felé: néhány társával együtt felveszi annak a professzornak a szemináriumát, aki ez idő tájt – a hatvanas évek második felében járunk – a német haláltáborok kapcsán felmerülő jogelméleti és etikai problémákat kutatja. A professzor „élesen” tanítja tárgyát: diákjait beülteti a tárgyalóterembe, hogy részletes jegyzeteket készítsenek a volt SS-felügyelők pereiről, a vád- és védőbeszédekről, a vádlottak viselkedéséről, az ítélszék attitűdjéről stb. E „terepgyakorlat” soros jegyzőjeként Michaelt a professzor a

női táborkban egykor szolgálatot teljesítő öt volt SS-felügyelőnő perére irányítja – és az öt középkorú asszony között a fiú egyszer csak ott találja Hannát.

Krimi veszi itt kezdetét. Egyre kevésbé értjük, mi miért történt Hanna életében: ahogyan válaszaiból kiderül, az asszony éppen akkor lépett be önkéntesként az SS kötelékébe, amikor korábbi munkahelye, a Siemens Művek elő akarta léptetni. Mint auschwitz-i táborfelügyelő tisztessen végezte a dolgát, fegyelmezetten tartotta magát a szabályzathoz, ugyanakkor némi kíméléssel volt foglyai iránt. A zsidó lányok közül a leggyengébbeket kiválasztotta, személyes fennhatósága alá vonta, és – amennyire lehetett – késleltette a gázkamrába vezénylésüket. Noha pletykák kaptak szárnyra esetleges lesbikus vonzalmairól, egy túlélő vallomásából kiderült, hogy az asszony semmi mást nem tett, mint a kislányokkal regényeket és novellákat olvastatott fel magának, amíg csak lehetett. És személyes foglyait nem bántotta, nem fenyegette – igaz, ha parancs jött „továbbszállításukra”, meg sem védte őket. A háború után az asszony maradt, aki annak előtte volt: egyszerű német munkásnő, aki mindig mindenütt példásan végezte a dolgát, de amint elő akarták léptetni, nemcsak munkahelyét és lakását, hanem lakhelyét is gyorsan maga mögött hagyta, hogy azután Németország valamely más városában kezdjen hasonlóan szürke új életet. Így és ezért távozott oly sebtében Michael szülővárosából is: a helyi közlekedési vállalat éppen előléptetésére készült, hogy kalauznóból forgalomirányítóvá minősítse át – itt volt tehát az idő, hogy továbbálljon.

Michael mindezt feszülten hallgatja. Nem tud elszakadni a tárgyalóteremtől – ifjúi éveinek megértése a tétje annak, hogy átlássa: mi vezethette Hannát egykor az SS kötelékébe, és ha már az asszony élete így alakult, akkor hogyan volt lehetséges, hogy ők egymásra találtak? Hiszen a fiú családjában „evidencia” volt a náci gyűlölete és a hitleri ideológia mély megvetése. Michael gyerekként ebbe nőtt bele – hogyhogy érzéketlen volt Hanna náci múltjának felismerésére? És vajon utólag kapcsolatuk elárulását kell-e látnia abban, hogy Hanna egyetlen szót sem szólt élete e sötét előzményéről, de arról sem, hogy mire készül, mielőtt elköltözött a városból? A fiatal jogáshallgató

azonban hiába figyelte a tárgyalás minden rezzenését, a történések sokáig nem adtak választ ezekre az öngyöttrő kérdésekre. A vádlott Hanna éppen olyan volt, mint az egykori szerető: bátran és őszintén felelt a nekiszégezett kérdésekre, ha igaztalan vád hangzott el, ügyvédjét is megelőzve maga tette meg a helyreigazítást, semmit sem kisebbített vagy tagadott viszont, amit igaznak tudott. Válaszai közben erős képi eszközökkel vitte vissza hallgatóságát a koncentrációs tábor jelenébe, és a tőle megszokott „történelmietlenséggel” igyekezett bírát „szituációba hozni”: vajon szerintük mit lehetett volna másképp csinálni? Válaszai és viszonzókérdései ehhez az egyetlen sarokponthoz igazodtak: egyszerűen nem értette, ha a bíróság a kérdéseket a „bűn” morális kategóriájának retrospektív alkalmazásával fogalmazta meg. Viselkedéséből hiányzott az öniigazolás szándéka, de hiányzott a készség is arra, hogy az „egykor”-t a „ma” szempontjai szerint relativizálja. A fiú értetlenül követte, ami a szeme előtt zajlott: szemben kisebb-nagyobb mentségeket kereső társnőivel, Hanna a legkisebb erőfeszítést sem teszi, hogy magát tisztá(bb)-ra mossa; a napnál világosabb, hogy sajátos közelítésmódjával a veszébe rohan, mégsem hajlandó másra, mint hogy bírát és hallgatóit rávegye: mások is az egyidejűség szempontjai szerint ítélik meg, mit kellett volna a vádlottnak másképp tenniük. Látószögét ugyan senki nem minősíti „bűnösnek” és hamisnak, mégis, viselkedésének szokatlanságával, érvrendszerének macakosságával a bíróság ellen is, a hallgatóságot is mindinkább maga ellen fordítja. A tárgyalás „crescendó”-ban közeledik a csúcspont, egy több száz zsidó asszony és gyermek halálát okozó tüzeset részleteinek feltárása felé: a közelben felrobbanó bomba lángba borította a női tábor melletti templomot és paplakot, s a felügyelőnők nem nyitották ki a templom zárját – pedig ezzel százak életét menthették volna meg. Miért? A négy másik vádlott Hannára mutogat – ő volt az informálisan választott vezér, aki így döntött. Hanna visszautasítja ezt – ő nem vétkeesebb, mint társai, de nem is a vétkeesség itt a kérdés: egyszerűen *nem állt módjukban*, hogy a lakatot leverjék. Magyaratzatképpen hosszú fejtegetésbe kezd, amiből érteni kezdjük az egykori helyzetet: káosz az SS-ben, fejvesztett menekülés, sebesültek, a hátrahagyott tanácstalan felügye-

lőnök, a templomban rekedt több száz fogoly, akiket – így vélik az örök – *alapfeladatuk* továbbra is őrizetben tartani. Hanna nagy monológja azonban nem győzi meg a bíróságot: a bombázás utáni templomtűz részleteiről fennmaradt egy beszámoló jelentés – egyike az igen kevés *corpus delicticum* –, s a vitatott kérdésben perdöntő, hogy ki volt annak szerzője. Aki írta, az maga kellett hogy „leveleznyelje” a tábori drámák közül is kiemelkedő templomtűzdrámát. Társnői ismét Hannára mutatnak, Hanna azonban visszautasítja a vádat. Az ügyész írásszakértői vizsgálatot javasol: vessék egybe Hanna kézírását a jelentés szerzőjével – ennyi év alatt egy felnőtt ember írása talán nem változik annyit, hogy az a szakértői vélemény bizonyítóerejét veszélyeztetné. Hanna riadtan hallgatja a feje fölött folyó disputát, majd néhány másodperc után sietve kijelenti: *„Nem kell szakértőt hívni. Én írtam a jelentést.”* – Michael döbbenet követi a jelenetet, és egyre kevésbé érti, csak érzi: Hanna szokatlan viselkedésének valami nagy-nagy titokban kerecsendő a nyitja. Milliószer lepergeti magában a „régit” hónapokat és a tárgyalás részleteit. Mint valami kirakójátékot, úgy próbálja összeilleszteni az össze nem illő darabkákat, míg egy nap egyszer csak belévág a felismerés a Hanna egész életét vezérlő titkos motívumról: *az asszony sem írni, sem olvasni nem tud!* A „puzzle” darabkái azonnalmód összeállnak: hát persze! E bevallhatatlan nagy szegény elől menekült egész életében; ezért nem hagyta soha, hogy előléptessék, hiszen az új pozíciókban már nem tarthatta volna titokban e fogyatékoságát! Világos: az SS csak egyike volt a „munkahelyeknek”, ahol egy analfabéta meghúzódhatott! Nyilvánvaló, hogy nem Hanna írta a perdöntő jelentést, mégis: inkább vállalta a „főbűnt”, mint az írástudatlanságnak a modern világban elviselhetlenné vált szegényét! És a „kirakójáték” darabkáinak e gyors összerendeződésében egyszerre értelmet kapnak szerelmük egykor érthetetlen mozzanatai is: Hanna sírásba fulladó, dühödöttségű kitörései, valahányszor „kis cédulán” próbált üzenetet hagyni neki! Michael egyszerűen kristálytisztán látja Hanna egész életét, s az ő életének drámája valójában ekkor veszi kezdetét. Mert választ kell találnia arra a nagyon egyszerű kérdésre: mit csináljon a megfajított titokkal? Legalább a legsúlyosabb büntetéstől

mentse-e meg Hannát azzal, hogy – az asszony feje fölött, de mégis az ő érdekében – kifecsegi titkát, és a bíróságnak elárulja a körülményeket enyhítő fogyatékoságot, bármekkora „szégyene” is az az asszonynak? Vagy az emberi méltóság tiszteletben tartandó joga azt kívánja inkább, hogy Hanna maga döntsön szerepének végigjártásáról, még ha vesztébe rohan is? Vagy annál is inkább meg kell tartania a titkot magának, mert végül is egy náci bűnről van szó – még ha a szerelme volt is –, akinek sok-sok más társával együtt „a” történelem rászabott mértéke szerint kell bűnhődnie? – Michael felemás döntést hoz: elmegy ugyan a főbíróhoz, de megkönnyebbüléssel veszi tudomásul, amikor az a „magánmeghallgatást” egy buzgó jogászhallgató érdeklődésének veszi, és elkerül minden részletet. A következmény világos: míg társai néhány évet kapnak, Hannát minden enyhítő körülmény híján életfogytiglani börtönre ítélik.

Innen már csak az élet következik. A két ember sorsa – noha világai távolabb aligha lehetnének egymástól – egy életre egymásba fonódik. Michael ugyan évekig kísérletezik önmaga „kicszelezésével”, hogy a Hanna-történetet feledve, rendes polgári viszonyokat teremtsen maga körül (tisztas állással, jóra való, szakmabéli feleséggel, gyermekkel), de a lapangó titok és annak megoszthatatlansága „széteszi” a külsőséges kereteket. A férfi elválik, és lassan vállalja, hogy az ő sorsa – Hanna.

Egy szép napon felesleveníti a régi rutint: elkezdi kazettára olvasni Hannának a neki legkedvesebb művet, Homérosz ODÜSSZEIA-ját. A kazettákat postára adja. Új könyvet választ, az új felolvasást újabb postázás követi – a magnó lassan főszereplővé válik magányos életében. A következő tizenkét év folyamán a világirodalom klasszikusai rendre sorra kerülnek – mindez sokáig egyetlen személyes üzenetváltás nélkül. Vagy négy év telik el így, mígnem egy szép napon postán boríték érkezik, benne rövidke, kézzel írott levéllel, amelyben Hanna tudatja, hogy a csomagok neki legalább annyira fontosak, mint feladójuknak. Ebből a kis levélkéből derül ki, aminek részleteit Michael majd csak Hanna halála után tudja meg: a kazetták hallgatása közben a könyvtárból kivett könyveket böngészve az asszony a börtönben megtanul írni-olvasni.

A két ember magányos összekapcsolódása

a kazetták készítésén, illetve hallgatásán keresztül akár örök életforma is lehetne, de eljön Hanna szabadulásának ideje. Az asszony egyetlen külvilági ismerőseként csak Michaelt tudhatja már maga mellett, így a börtönvezetés – hivatalból – őt keresi fel, hogy készítse elő a feltételeket Hanna kinti életéhez. A férfi meg is teszi ezt – lakást, megélhetést keres az asszonynak. Majd meglátogatja – ez tizennyolc év múltán az első s egyben utolsó találkozásuk. Viszonyuk ezt a személyességet már nem tudja befogadni – Hanna világosan érti ezt, s érti azt is, hogy a kinti világban neki már nem lehet új helye. Így az egyedül lehetségeset választja: még aznap éjjel véget vet életének. Michael pedig küszködik a hagyatékkal: Hanna emlékével, aki a börtönben megszerzett tudását arra használta, hogy végigolvassa, amit csak végigolvashatott a holocaustról és az SS-bűnökről; Hanna öngyilkosságával, akinek a történelem „elolvasása” hozta meg a tudást: a szabad világban már nem lesz képes újradefiniálni önmagát; az asszony végrendeletével, melyben minden megspórolt börtönbéli keresetét az Analfabetizmusellenes Zsidó Ligára hagyta – és saját történetével, amely formát keres a továbbadásra.

A forma a személyes életsors nyilvános elbeszélése – harmadik személyben, de az egyes szám első személy átütő erejű vállalásával. A most ötvenöt éves író – a „bűnösség”-doktrínát kimondó '68-as generáció tagja – évtizedek múltán kénytelen volt újragondolni az egykor oly egyértelműnek hitt igazságot: az egyidejű történelemben a cselekedeteknek túlságosan sok összetevőjük van ahhoz, hogy az utólagos történelemértékelés az egyes ember szintjén mondjon ítéletet. Igen, ítélni lehet struktúrákról, ideológiákról és politikárról, de a morál még a legsötétebb struktúrákat is „felülírja”. Ez a tömegesen újrafelfedezett igazság teszi talán, hogy nézzünk bármerre is a világban, az „igazságtételek” relativizálódását látjuk. Még a véres kezű diktátorok megítélése sem egyértelmű, hiszen az ítéletalkotásba „belezavar” a tetteiket motiváló nemzeti elkötelezettség magas polcra helyezett értéke, vagy kérdőjeleket tesz melléjük az egymást követő bűnös rendszerek egymáshoz való viszonyának tisztázatlansága. És ha a vezérek cselekedeteinek megítélését ennyi kétség kíséri, még inkább így van ez alattvalóikat, a nekik

dolgozó apparátusok tagjait illetően. Nem kell messzire mennünk, hogy ezt belássuk: a közelmúlt szolgáltatott számunkra épp elég honi példát is. A személyekre lefordított ítélezés zavarodottsága teszi, hogy rendre kibicsaklának az ügynöktörvények, megújult viták tárgyává válik a háborús bűnösség kérdése, újraértékelődnek a B-listázások és a „kollektív bűnösség” egykor kikezdehetetlennek hitt tételén nyugvó sváb kitelepítések, azonosíthatatlanok maradnak az '56 leveréséért és a kegyetlen párhúséggel végrehajtott igaztalan megtorlásokért kiróható felelőségek – az egyértelmű normákon nyugvó bírói ítékezés minden nekirugaszkodását kétségek és viták kísérik éppúgy, mint e lépések tükörképeit, az egyes történelmi meghurcoltatásokkal kapcsolatos kárpótlási rendelkezéseket. Igazságtalanság igazságtalanságot szül, és nincs legitim, konszenzuális erkölcsi bázis, amely az ítéletalkotás általánosan elfogadott iránytűit megadná. Talán kevés történelmi periódusban volt annyira igaz Hannah Arendt megfigyelése a morál mélységesen személyfüggő mivoltáról, mint napjainkban. Ha pedig a morál nem generalizálható, hanem az mindenkor az egyén személyes integritásának kérdése, akkor csak a konkrét egyed életének konkrét történéseibe helyezve értelmezhető, hogy életvezetése, döntései megfeleltek-e bizonyos morális normáknak, milyeneknek és milyen következetességgel. Ítéletet róluk nem mondhatunk, legfeljebb logikájuk felől tájékozódhatunk.

Gondos történeti és morálfilozófiai elemzést igényel, hogy e nagy elbizonytalanodás mélyebb okait megérthessük, mint ahogyan annak megfontolása is: vajon van-e mód egyértelmű erkölcsi kapaszkodók újrafogalmazására, s ha igen, mik volnának egy ilyen vállalkozás előfeltételei. Annyi mindenesetre nyilvánvalónak látszik, hogy ma a biztos iránytűk elvesztésének idejét éljük. A korszellelem óvakodást diktál általános elvek és normák bárminő megfogalmazási kísérletével szemben; a közérdeklődés előterében a „nagy” magyarázatoktól való elfordulás és az egyedi sokféleség megmutatásának vágya áll. Az el- és odafordulás pedig módszertani váltást eredményez: az idők nem a nagy modelleknek, hanem a mikrovilágokat feltáró aprólékos elbeszélésnek kedveznek. És éppen ez a „puzzlekirakó” fonalfejtés az, amit Bernhard Schlink

könyve kínál. Elbeszélésének tárgya a lezárt-nak hitt, egyértelmű és konszenzuális erkölcsi ítéletekkel illetett történelmi példa elbizonytalanodása, az individuális morál „saját törvényei” megértésének története az immoralitás rendszerré szervezett világában. A megértésé, ami felmentést nem kér és nem ad a viszonyok immoralitására, de ami helyet hagy annak, hogy erkölcs és igazság között feloldjuk az egyenlőségjelet, s egyúttal élhetővé tegyük, amit a közösség – a történelmet csinálók és a történelmet elszenvedők felettébb forgandó, forgandóságában mégis oly állandó közössége – együttélésének nevezünk.

Szalai Júlia

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS STEFAN AFLOROEI „HOGYAN LEHETSÉGES FILO- ZÓFIA KELET-EURÓPÁBAN?” CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Ștefan Afloroaei: Cum este posibilă filosofia în estul Europei

Iasi, Polirom, 1997. 287 oldal

A könyv egy kelet-európai filozófus elmélkedése arról, hogy van-e egyáltalán kelet-európai filozófia. Kísérlet egy kelet-európai filozófiai önmeghatározás kidolgozására. Az önkép vázlatát a szerző egy nyugat- és kelet-európai problémátörténeti összehasonlításra alapozza. A mű forrásmunka lehet mindazoknak, akiket érdekel, vajon sorsszerű-e egy kis nemzet filozófiai kultúrájának periferikus jellege, vagy van-e esély a szakma nagy kánonjaihoz való kapcsolódásra. Afloroaei szerint van.

A könyvnek vannak bizonyos módszertani és tartalmi hiányosságai, amelyek valamilyen módon a művet önmaga ellen fordítják. A szöveg valójában a román filozófiatörténet egy lehetséges értelmezésére korlátozódik, és végül is nem valósítja meg a kelet-európai filozófiatörténeti komparatiztikát vagy legalábbis egy olyan vállalkozásnak az alapvonalaát, amelyet a cím sejtet. A román filozófiatörténet értelmezésére tett eredeti és éles elméjű kísérlet az

ígért, de meg nem valósított program esettanulmányaként jelenik meg. Így nem derül ki, hogy a román filozófiatörténet vonatkozásában rekonstruált problémák milyen mértékben általánosíthatók mint specifikusan kelet-európai filozófiai problémák. Arról, hogy létezik-e egyáltalán jól körülhatárolható saját tradícióval rendelkező kelet-európai filozófiai térség, annyit tudunk meg, hogy ezt a nyugati filozófiatörténet kérdéseinek sajátos tárgyalásmódja jellemzi. Afloroaei kelet-európai filozófiájában azt a módot érti, ahogyan a filozofálást mint mesterséget ebben a térségben űzik.

Az elmaradt komparatiztika keretproblémájaként az a tézis jelenik meg, hogy egyfelől a filozófiai gondolkodás mint szellemi attitűd – legalábbis szándékaiban – alapvetően kontextusfüggetlen, de az a mód, ahogyan egy adott kultúrához tartozó szakmai közösség gyakorolja a filozófiát mint szakmát, mindig sajátos arculatot ölt. Az alapvető szakmai elvárás szerint a filozofálásnak mint szellemi vállalkozásnak meg kell kísérelnie a kérdésfelvetések és -kidolgozások kulturális függetlenségét, ugyanakkor az a mód, ahogyan ezt mindenkor végezzük, elkerülhetetlenül partikuláris. Afloroaei szerint ez nem baj. Módszertanilag teljesen jogos, hogy a kutakodás szigora valamilyen függetlenséget posztuláljon, és teljesen jogos az is, hogy ezt mindig egy bizonyos módon tesszük. A továbbiakban rekonstruálom azt, ahogyan a szerző a kontextustól való függetlenség és a kontextus valószínűleg elkerülhetetlen jelenléte közötti feszültségről kifejti, hogy valójában szellemileg termékeny.

A fogalmi gondolkodás és ellenségei

Afloroaei szerint a filozófiai gondolkodás alapvetően fogalmi természetű. Úgy véli, hogy a fogalmi gondolkodás eleve magában hordozza a kritikai attitűdöt. Hiszi, hogy a következetesen véghezvitt kritikai filozófia egyenlő a filozófia korrekt művelésével. Így a szerző bevallottan olyan fogalmi és szellemi elköteleződést vállal, amely hagyományosan a kritikai gondolkodás birodalmába tartozik. Ebben a kontextusban a filozófia a kérdezés módszeres mesterségeként, a vita alapvető diszciplínájaként jelenik meg. Ennek megfelelően Afloroaei megközelítése bizonyos fokig kantianus indíttatású, és mint ilyen, szellemi rokonság-